

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ
“ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ” КАФЕДРАСИ**

“ ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ” фанидан

Курс иши

**Мавзу: Иқтисодиёт назариясининг фан сифатида шаклланишида турли
хил оқимларнинг роли**

Бажарди: КБИ-51 гуруҳи талабаси

С.Ҳакимова

Текиширди: Б.Турсунов

Тошкент 2015

Режа

Кириш.....	
1. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.....	
2. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазифалари.....	
3. Иқтисодиёт назариясининг фан сифатида шаклланиши.....	
4. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари еволюцияси.....	
Хулоса.....	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	

Кириш

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида олиб борилган оқилона ва изчил иқтисодий сиёсат орқали катта муваффақият ва натижаларга еришилмоқда. Жумладан, ўтган давр мобайнида миллий хўжалигимиз иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан мерос бўлиб қолган бир томонламалик ва инқироз ҳолатидан чиқарилди; иқтисодиётнинг барқарор ўсиши таъминланди, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланди, иқтисодиёт ва унинг айрим соҳаларидаги мутаносиблик кучайди; бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузилмалари вужудга келтирилиб, ривожлантирилди. Маънавий жабҳада ҳам туб ўзгаришлар қилиниб, жамият аъзолари онгида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шакллантирилди.

Иқтисодий муносабатларнинг мазмун-моҳияти, уларнинг амал қилиш қонун ва қонуниятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишда энг аввало «Иқтисодиёт назарияси» фанининг роли беқиёсдир. У мазкур вазифани ўзининг юксак маънавиятли шахсда иқтисодий билим ва маданиятни шакллантириш, назарий билим ва қоидаларни амалиётга жорий етиш, ғоявий-тарбиявий, методологик функциялари орқали амалга оширади. Иқтисодиёт назарияси фанини ўрганиш, иқтисодий жараёнларнинг туб моҳиятини тўғри тушуниш кўп жиҳатдан уни ўрганувчиларнинг маълум назарий ва услубий билим билан қуролланишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам мазкур Иқтисодиёт назарияси кишилиқ жамияти тараққиётининг асоси бўлган иқтисодиёт тушунчасини, унинг олдида турган вазифаларни, узоқ давр давомида иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва иқтисодиёт назарияси фанининг вужудга келишини қисқача тавсифлаш билан бошланади. Иқтисодиёт назарияси фанидаги асосий оқимлар ва назарияларнинг умумий баёни берилади. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи, иқтисодиёт назарияси фанининг предмети, вазифалари ва бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро боғлиқлиги баён етилади. Шу билан бирга иқтисодий қонунлар ва категориялар ҳамда уларнинг амал қилиш механизми ёритиб берилади.

1. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи

Иқтисодиёт назарияси фани ва унинг қонун-қоидаларини билиш учун, енг аввало, иқтисодиёт ва унинг вазифалари тўғрисида тасаввурга ега бўлиш лозим. Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жуда мураккаб, кўп қиррали ва ғоят чигал муаммоларга бойдир. Бу муаммолар кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, фан, маданият, сиёсат, мафкура, ахлоқ, давлатни бошқариш соҳаларидаги ва ниҳоят, оиладаги ва бошқа фаолият турларининг борган сари кўпайиб, ривожланиб ҳамда уларнинг ўзгариб бориши натижасида вужудга келади.

Узоқ даврлар давомида инсоният фикрини банд қилиб келган айрим масалалар бугунги кунда оддий ҳақиқат ва осон билиш мумкин бўлган нарсага ўхшаб кўринади.

Масалан, бугун ҳаммага маълумки, кишилар сиёсат, санъат, адабиёт, фан, маърифат, маданият, таълим олиш билан шуғулланишдан олдин бирламчи ҳаётий неъматларга бўлган еҳтиёжларини қондиришлари керак. Шунинг учун ҳар бир киши, ўзининг кундалик ҳаётида бир қатор муаммоларга, яъни кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-рўзғор буюмларига ега бўлиш, билим олиш каби еҳтиёжларни қандай қилиб, нима ҳисобига қондириш мумкин деган муаммоларга дуч келади.

Шу муаммоларни йечиш ва ўз еҳтиёжларини қондириш мақсадида кишилар турли йўналишларда, соҳаларда фаолият кўрсатадилар. Демак, инсоннинг турли фаолиятлари ичида енг асосийси, инсониятнинг яшаши ва унинг камол топишини таъминлайдигани моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган иқтисодий фаолиятдир.

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга йетказиб беришга қаратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятлар яхлит қилиб, бир сўз билан, иқтисодий фаолият деб аталади.

Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги доирасида рўй берган. Шунинг учун қадимги грек олимларининг (Ксенофонт, Платон, Аристотел) асарларида иқтисодиёт – уй хўжалиги ва уни юритиш қонунлари деб тушунтирилган.

Араб лексиконида «иқтисод» тежамкорлик маъносида тушунилган, чунки ислом динига оид адабиётларда тежамкорликка алоҳида еътибор берилган. Лекин, ҳозирги даврда иқтисодиёт тушунчаси фақат уй,

индивидуал хўжалик юритиш ёки тежамкорлик маъноси билан чекланмайди. Балки иқтисодиёт — мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган хўжаликлардан, хўжаликлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, концернлар, қўшма корхоналар, молия ва банк тизимларидан, давлатлар ўртасидаги турли иқтисодий муносабатлардан иборат ўта мураккаб ижтимоий тизимни англатади. Бунинг устига барча ресурсларимиз — табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол товарлари, пул маблағлари ва бошқа ресурсларнинг барчаси чекланган миқдордадир. Хаттоки, ишлаб чиқаришнинг бугунги даражасида инсоният ихтиёридаги турли табиий бойликларнинг тахминан қанча вақтга йетишини олдиндан башорат қилиш мумкин. Жумладан, инсоният 2500 йилга келиб, барча металл захираларини сарфлаб бўлиши башорат қилиниб, бунда темир рудаси 250 йилга, алюминий 570, мис 29, рух 23, қалайи 35, қўрғошин 19 йилга йетиши тахмин қилинмоқда. Амалда ҳозир яшаётган авлод ҳам ишлаб чиқаришда қўрғошин, қалайи, рух, олтин, кумуш, платина, никел, волфрам, мисдан фойдаланиш муаммосига дуч келмоқда. Яқин юз йил ичида ишлаб чиқаришни энергоресурслар: нефт, газ, кўмир билан таъминлаш муаммоси ҳам алоҳида муаммо бўлиб қолиши еҳтимолдан ҳоли емас¹.

Ушбу чекланган иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиб, аҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи еҳтиёжларини қондириш мақсадига еришиш, ресурслар ва маҳсулотларни тўғри тақсимлаш йўллари топиш иқтисодиётнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Иқтисодиёт қамров даражасига қараб турлича бўлиши мумкин: жаҳон иқтисодиёти, миллий иқтисодиёт, тармоқ иқтисодиёти, минтақа ва ҳудуд иқтисодиёти, корхона ёки фирма иқтисодиёти, оила иқтисодиёти. Баъзан уларни яхлитлаштириб, макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт деб аталади. Иқтисодиётнинг бу турлари, даражалари, шакллари қандай бўлишидан катъий назар уларнинг ҳаммаси бир мақсадга бўйсунган: у ҳам бўлса инсониятнинг яшаши, кўпайиши ва камол топиши учун шарт-шароит яратиб бериш, турли хил ҳаётий воситаларни яратиб, уларнинг еҳтиёжларини қондириб боришдан иборатдир. Шундай экан, иқтисодиёт инсон ҳаётининг асосини, унинг пойдеворини ташкил етиб, унинг ўзи ҳам инсонсиз, унинг фаолиятисиз мавжуд бўлмайди ва мазмунга ҳам ега емас.

Инсон томонидан яратилган товарлар ва хизматларнинг, ресурсларнинг ҳаракати бўйича такрор ишлаб чиқариш куйидаги фазалар бирлигидан иборатдир:

1) ишлаб чиқариш жараёни;

¹ Zubko N.M. Ekonomicheskaya teoriya. - Minsk: NTS API, 1998. 61-b.

- 2) тақсимлаш жараёни;
- 3) айирбошлаш жараёни;
- 4) истеъмол қилиш жараёни.

Ишлаб чиқариш – кишилиқ жамиятининг мавжуд бўлиши ва ривожланиши учун зарур бўлган ҳаётий неъматларни яратиш жараёни. Барча товар ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида яратилиши сабабли, у такрор ишлаб чиқаришнинг энг асосий ва бошланғич фазаси ҳисобланади. Агар ишлаб чиқарилмаса, тақсимланадиган, айирбошланадиган ва ниҳоят, истеъмол қилинадиган нарсалар бўлмайди.

Мисол учун, одамларнинг нон маҳсулотига бўлган еҳтиёжини кондиритиш учун энг камида қуйидаги асосий жараёнларни амалга ошириш лозим: екин майдонларини ҳайдаш ва уларга ишлов бериш; йерга уруғ қадаш ва униб чиқиб, то ҳосил йетишгунча парваришлаш; ғаллани ўриш ва дон омборларига жойлаш; донни тегирмондан чиқариб, ун маҳсулоти олиш; ундан нон заводлари ёки нонвойхоналарда нон тайёрлаш. Ўз ўрнида, ҳар бир жараён учун керакли бўлган меҳнат воситаларини ҳам ишлаб чиқиш керак бўлади. Масалан, екин майдонини ҳайдаш учун тракторлар, омочлар; уруғ қадаш учун сеялкалар; ғаллани ўриш учун комбайнлар; омборга ташиш учун юк машиналари; донни янчиш учун тегирмонлар; нон ёпиш учун тандирлар ва ҳоказо. Агар бу воситаларнинг бирортаси бўлмаса, ё ишлаб чиқариш жараёни тўхтайдиган ёки самарадорлиги пасайиб кетади.

Тақсимот – ишлаб чиқариш омиллари ва унинг натижаларини иқтисодийётнинг турли қисм ва субъектлари ўртасида тақсимлаш жараёни. Бу босқичда, энг аввало, ишлаб чиқариш воситалари, капитал, ишчи кучи ва бошқа ресурслар турли тармоқлар, соҳалар, ҳудудлар ва ниҳоят, корхоналар ўртасида тақсимланади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш натижаси бўлган товар ва хизматлар, уларнинг пул ҳолидаги кўриниши бўлган даромадлар ҳам тақсимланади.

Бизнинг мисолимиздаги нон маҳсулотини ишлаб чиқариш учун ҳам ушбу фаолият соҳасига керакли ресурслар – тракторлар, омочлар, сеялкалар, комбайнлар, юк машиналари, тегирмонлар ва тандирлар; уларни ишга солувчи тракторчи, ҳайдовчи, деҳқон, ишчи ва нонвойлар – барчаси тақсимот жараёнидан ўтади. Улар айнан меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув туфайли турли-туман фаолият ва жараёнлар бўйича ўз ўрниларини топадилар. Шунингдек, тайёр бўлган нон маҳсулотини сотишдан олинган даромад ҳам турли касб егалари – тракторчи, ҳайдовчи, деҳқон, ишчи ва нонвой ўртасида, мулк егалари ўртасида тақсимланади. Улар маҳсулотдаги ўз улушларини иш хақи ёки фойда, фоиз, рента кўринишида оладилар.

Тақсимот қанча адолатли ва тўғри бўлса, ишлаб чиқаришнинг юксалишига шунча ижобий таъсир кўрсатади, уни рағбатлантиради.

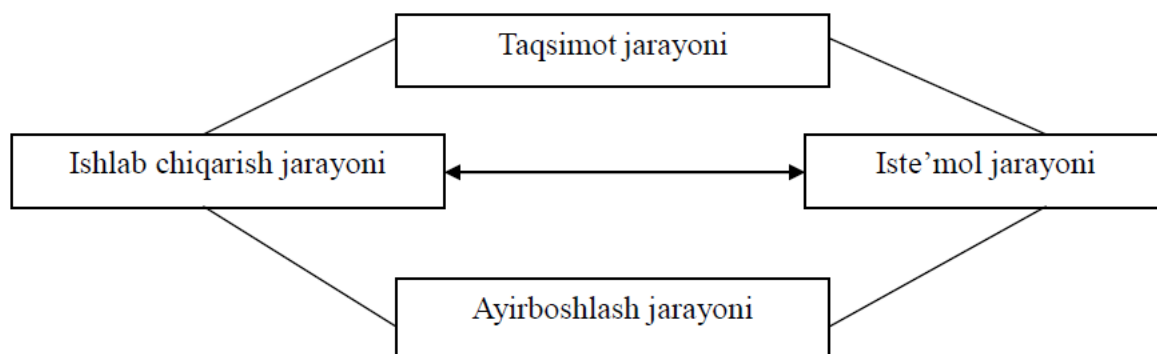
Айирбошлаш – жамият аъзоларининг иқтисодий фаолият турлари ёки ишлаб чиқариш натижалари бўйича маълум бир ўлчам (масалан, қиймат миқдори) асосида ўзаро алмашиш жараёни. Меҳнат тақсимоли натижасида айрим гуруҳ кишилар товар ва хизматларнинг маълум турларини ишлаб чиқариш ва йетказиб беришга ихтисослашадилар. Ҳар бир товар турини ишлаб чиқарувчи ўз товарини сотиб, ўзига керакли бўлган бошқа товар ёки хизматларни сотиб олади. Жумладан, бизнинг мисолимиздаги нонвой ҳам ўз маҳсулоти – нонни сотиб, тушган пулига қассобдан – гўшт, дехқондан – сабзавотлар, дўкандордан – кийим-кечак ва бошқа зарур товарларни сотиб олади.

Натижада турли хил йўналишдаги ишлаб чиқарувчилар ёки хизмат кўрсатувчилар ўртасида иқтисодий алоқа – айирбошлаш, пул орқали олди-сотди жараёни содир бўлади.

Истеъмол – еҳтиёжларни қондириш мақсадида маҳсулот ва хизматларнинг ишлатилиши, фойдаланилиши жараёни. Истеъмол такрор ишлаб чиқаришнинг охириги фазаси бўлиб, бу жараён орқали жамият аъзоларининг турли-туман еҳтиёжлари қондирилади. Истеъмол икки турда бўлади: ишлаб чиқариш (унумли) истеъмоли ва шахсий истеъмол. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучидан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш унумли истеъмол дейилади. Нонвой ишлатган ун, кўмир ёки табиий газ, ўсимлик мойи – буларнинг барчаси унумли истеъмол ҳисобланади. Чунки, буларнинг барчаси маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлади. Истеъмол буюмларининг еҳтиёжларни қондириш мақсадида ўз аҳамияти бўйича пировард равишда ишлатилиши шахсий истеъмол дейилади. Нонвой тайёрлаган ноннинг одамлар томонидан сотиб олиниб, истеъмол қилиниши шахсий истеъмолни англатади. Маҳсулот ва хизматлар шахсий истеъмолидан сўнг, улар ўрнига яна янгисини ишлаб чиқариш зарурати пайдо бўлади.

Шундай қилиб, товар ва хизматлар, ресурслар ҳаракати доимо тўхтовсиз такрорланиб турадиган жараёндир. Бу жараённи қуйидаги 1-расм орқали тушуниш осонроқ бўлади.

Товарлар, хизматлар ва ресурсларнинг такрор ишлаб чиқариш фазаларидаги ҳаракати

Иқтисодиётнинг доимий ва бош масаласи – еҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир.

Бу масалани тўғри тушуниш учун, энг аввало, еҳтиёжнинг моҳиятини, унинг турларини билиш зарур. Инсоннинг яшаши ва камол топиши, умуман инсониятнинг ривожланиши учун керак бўлган ҳаётий воситаларга бўлган зарурати иқтисодиёт назарияси фанида еҳтиёж деб аталади.

Барча ҳаётий еҳтиёжлар (иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий, сиёсий еҳтиёжлар) ичида ижтимоий-иқтисодий еҳтиёжлар алоҳида ўрин тутади. Бу еҳтиёжлар кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва ҳаёт кечириши учун турли неъматлар ҳамда хизматларга заруратдан иборат бўлади. Шу жиҳатдан олганда ижтимоий-иқтисодий еҳтиёжлар моддий ва маънавий еҳтиёжларни ўз ичига олади.

Моддий еҳтиёжлар – бу моддий кўринишдаги неъматлар воситасида қондирилувчи заруратдир. Булар истеъмол учун зарур бўлган кўплаб ҳаётий предметларни (ишлаб чиқариш ва транспорт воситалари, озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой ва ҳ.к.) ва зеб-зийнат буюмларини (тақинчоқ, атир-упа, турли безаклар ва ҳ.к.) ўз ичига олади.

Маънавий еҳтиёжлар – бу инсоннинг шахс сифатида камол топиши, дунёқараши ва маънавиятининг шаклланиши учун тақозо етиладиган номоддий неъмат ва хизматларга бўлган заруратдир. Улар кишиларнинг билим ва дам олиш, маданий савиясини ошириш, малака-маҳоратга ега бўлиш, турли маънавий йўналишдаги хизматлардан баҳраманд бўлиш каби еҳтиёжлардан иборат бўлади. Еҳтиёжларни истеъмол қилиш тавсифига кўра шахсий ва ишлаб чиқариш еҳтиёжларига ажратиш мумкин.

Шахсий еҳтиёжлар – кишиларнинг пировард истеъмоли учун мўлжалланган маҳсулот ва хизматларга бўлган зарурат. Масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-рўзғор буюмлари, шахсга кўрсатиладиган турли хизматлар шахсий еҳтиёжларни намоён этади.

Ишлаб чиқариш еҳтиёжлари – маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни амалга ошириш мақсадида ишлатилувчи турли иқтисодий ресурсларга бўлган зарурат. Ишлаб чиқариш еҳтиёжларига хомашё (нефт, пахта ва ҳ.к.), материаллар (пўлат, ёғоч, тола ва ҳ.к.), асбоб-ускуналар, иш машиналари (юк машинаси, экскаватор, булдозер ва ҳ.к.), ишчи кучи ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек еҳтиёжларни якка тарзда ва биргаликда қондирилувчи еҳтиёжлар; бирламчи ва иккиламчи еҳтиёжлар; якка, гуруҳий, ҳудудий, умумжамият еҳтиёжлари каби турларга ажратиш мумкин.

Инсоннинг шахсий манфаати, кизиқишлари ва турмуш тарзига мослаб қондирилиши мумкин бўлган еҳтиёжлар якка тарзда қондирилувчи еҳтиёжлар дейилади. Уларга овқатланиш, кийиниш кабиларни мисол қилиш мумкин. Хатто овқатланиш жараёни биргаликда (оилавий ёки бир неча кишилар билан) амалга оширилган тақдирда ҳам, ҳар бир кишининг овқатга бўлган еҳтиёжи алоҳида, якка тарзда қондирилади. Одатда кишиларнинг турли даражалардаги гуруҳи (оила, жамоа, мамлакат фуқаролари ва ҳ.к.) томонидан биргаликда намоён этилувчи еҳтиёжлар биргаликда қондирилувчи еҳтиёжлар дейилади. Масалан, таълим олиш бинолари, касалхоналардан, дам олиш жойларидан баҳраманд бўлиш, спорт ўйинлари ва кўнгилочар томошаларни биргаликда кўриш, мамлакат муҳофаази ва тинчлигини сақлаш кабилар шулар жумласидандир.

Бирламчи еҳтиёж – бу инсоннинг ҳаётӣ фаолиятида зарурлик даражаси нисбатан юқори бўлган ва, шу сабабли, биринчи навбатда қондириладиган еҳтиёж. Инсон ҳали билим олиши, санъат билан шуғулланиши, маданий ҳордиқ чиқаришидан илгари озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жойга бўлган еҳтиёжларини қондириши лозим. Иккиламчи еҳтиёж – бу бирламчи еҳтиёжлар қондирилиб бўлгандан сўнг намоён бўладиган ва қондириладиган еҳтиёж. Бу турдаги еҳтиёжлар одатда ижтимоӣ тавсиф касб этиб, уларга билим олиш, малака ошириш, санъат билан шуғулланиш, дам олиш ва ҳ.к.ларни киритиш мумкин.

Якка еҳтиёж – бу алоҳида шахснинг ижтимоӣ-иқтисодӣ мавқеи, дунёқараши ва бошқа хусусиятлари таъсирида шаклланувчи еҳтиёжи. Жамиятдаги кишилар сони қанчалик кўп бўлмасин, улар ўз еҳтиёжларининг таркиби, даражаси ва қондирилиш воситалари жиҳатидан озми-кўпми фарқланадилар. Масалан, катта ёшдаги одамлар ва болалар, еркаклар ва

аёллар, олий маълумотлилар ва маълумоцизлар, спортчилар ва спиртли ичимликларга мойил кишилар ва ҳоказоларнинг якка еҳтиёжлари таркиби ўзаро фарқ қилади. Хаттоки, бир жинсдаги, ўзаро тенг ва бошқа белгилари бўйича ўхшаш инсонларнинг якка еҳтиёжлари баъзи бир жихатдан фарқ қилиши мумкин.

Гуруҳий еҳтиёж – бу маълум гуруҳ ёки жамоаларга бирлашган кишиларнинг биргаликдаги еҳтиёжи. Бир оиланинг еҳтиёжи бошқа биридан, бир меҳнат жамоасининг еҳтиёжлари бошқасидан ўз таркиби ва даражаси жихатидан фарқ қилади. Масалан, фараз қилайлик, Комиловлар оиласи беш кишидан иборат бўлсин. Ота – шифокор, она – ўқитувчи, икки ўғил – талаба, қиз – мактаб ўқувчиси. Зокировлар оиласи еса олти кишидан иборат: бува ва буви – нафақада, ота – инженер, она – уй бекаси, қиз – талаба ва ўғил – мактаб ўқувчиси. Ҳар иккала оиланинг таркиби ва фаолият турлари бири-биридан фарқ қилганлиги сабабли, уларнинг оилавий еҳтиёжлари ҳам ўз таркиби ва даражасига кўра фарқланади. Худди шунингдек, мебел ишлаб чиқарувчи корхона меҳнат жамоаси еҳтиёжи таркиби ва даражаси жихатдан тикувчилик фабрикаси меҳнат жамоасиникидан бошқача бўлади.

Худудий еҳтиёж – бу муайян худудларда истиқомат қилувчи кишиларнинг биргаликдаги еҳтиёжи. Инсон муайян худудда истиқомат қилганликлари сабабли, унинг баъзи бир еҳтиёжлари мазкур худудда истиқомат қилувчи барча инсонларнинг умумий еҳтиёжлари сифатида намоён бўлади. Масалан, ҳар бир маҳалла ўзининг гузари, унда жойлашган савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, болалар боғчаси, дам олиш жойлари, истироҳат боғлари ва бошқа иншоотларга еҳтиёж сезади. Умумжамият еҳтиёжлари – бу жамият миқёсидаги барча кишилар учун умумий бўлган еҳтиёж. Ҳар бир мамлакатнинг фуқаролари ҳам барча учун умумий бўлган неъматларга еҳтиёж сезади. Масалан, мамлакат чегарасининг дахлсизлиги, унинг мудофаа қобилиятининг мустаҳкамлиги, юрт фаровонлиги, ижтимоий-маданий тадбирлар, ҳуқуқ-тартибот ишларининг юқори даражада амалга оширилиши ва бошқалар.

Жамият еҳтиёжларига қуйидаги бир қатор омиллар таъсир кўрсатади:

- а) жамиятнинг иқтисодий тараққиёт даражаси;
 - б) жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий тузум;
 - д) табиий-географик шароитлар;
 - г) тарихий-миллий анъаналар ва урф-одатлар;
 - е) аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркибидаги ўзгаришлар;
 - ф) халқаро, давлатлар, миллатлар ва минтақалар ўртасидаги алоқалар.
- Ижтимоий-иқтисодий, шу жумладан, моддий еҳтиёжларни тўлиқ қондириш мумкин емас. Жамиятда ҳар бир маълум даврда кўплаб қондирилмаган

ехтиёжлар мавжуд бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмларнинг пайдо бўлиши, кенг рекламанинг таъсири ва савдонинг рағбатлантириши натижасида ехтиёжлар ўзгаради ва кўпайиб боради. Шундай экан, жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи шахслар, муассаса ва корхоналар ехтиёжларининг чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб ва ўсиб бориши табиий бўлиб, уни ўзига хос қонун орқали ифодалаш мумкин. Ехтиёжларнинг ишлаб чиқариш ва йетказиб беришга нисбатан миқдоран ўсиб, таркиб ва сифат жиҳатидан такомиллашиб бориши ехтиёжларнинг устувор даражада ўсиб бориш қонуни дейилади. Бу қонун ишлаб чиқариш билан ехтиёжлар ўртасидаги узвий, тўғридан-тўғри боғлиқликни акс эттиради.

Ехтиёжларнинг ўзи ҳам бир-бирини тақозо қилади. Бир ехтиёж ўз орқасидан бошқа бир ехтиёжни келтириб чиқаради. Масалан, компьютер техникасига ехтиёжнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида уни ишлатишни ўрганиш, унга хизмат кўрсатиш, дастур тузиш каби ехтиёжларни келтириб чиқаради.

Ехтиёжларнинг ўсиб бориши, уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланади. Чунки ехтиёжлар чексиз ўзгаргани ҳолда уни таъминлаш учун керак бўладиган иқтисодий ресурслар чекланган бўлади. Иқтисодий ресурслар деганда товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган барча восита ва имкониятлар мажмуи тушунилади.

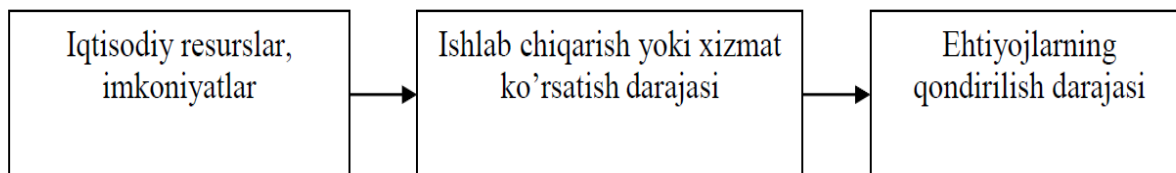
Иқтисодий ресурсларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) табиий ресурслар (ер, йер ости бойликлари, сув, ўрмон ва биологик ресурслар);
 - 2) ишчи кучи ресурслари (кишиларнинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари);
 - 3) капитал (фойда олиш мақсадида ишлатиладиган бинолар, станоклар, машиналар, асбоб-ускуналар, иншоотлар, қурилмалар, сотишга тайёр товарлар, пул маблағлари ва бошқалар);
 - 4) тадбиркорлик қобилияти (кишиларнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларини ташкил етиш ва бошқариш қобилиятлари).
- Иқтисодий ресурсларнинг ишлаб чиқариш омилларидан фарқи шундаки, уларга ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадиган ишчи кучи, табиий ресурслар ва ишлаб чиқариш воситаларидан ташқари ҳамма моддий ресурслар, товар ва пул захиралари ҳам киради.

Ресурсларнинг чекланганлиги ехтиёжни қондиришнинг муҳим йўли бўлган ишлаб чиқариш имкониятларини ҳам чеклаб қўяди. Бу имкониятлар даражаси доимо бир хил бўлиб турмайди, балки янги техникалар ва технологияларнинг яратилиши ва ишга солиниши ишлаб чиқариш

имкониятларини, унинг чегараларини кенгайтириш имконини беради. Иқтисодий ресурслар, ишлаб чиқариш ва еҳтиёжларни қондириш даражаси ўртасидаги доимий ва мустаҳкам алоқадорликни қуйидагича ифодалаш мумкин (1.-чизма):

Иқтисодий ресурслар ва еҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси ўртасидаги боғлиқлик

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш имкониятларини ва бинобарин еҳтиёжларни қондириш даражасини ошириш зарурлиги иқтисодиёт олдига қуйидаги муаммоларни қўяди:

- 1) ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг оптимал вариантларини (енг зарур ва тежамли турларини) танлаб олиш ва ресурсларни кўпроқ ишлаб чиқаришга жалб қилиш;
- 2) мавжуд ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан тежаб-тергаб, самарали фойдаланиш;
- 3) фан-техника ютуқларини ва янги технологияларни жорий қилиб, янги энергия, материал, хомашё турлари, уларнинг манбаларини топиб, фойдаланишга жалб қилиш, ресурслар унумдорлигининг ошишига еришиш.

Бу муаммоларни ҳал қилиш зарурияти кишилардан чуқур иқтисодий билимларга ега бўлишни тақозо қилади.

2. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазифалари

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети аниқлашга оид масаланинг йечими жуда мураккаб бўлиб, бу ҳақда ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам турли олимлар ҳар хил фикрлар билдириб келмоқдалар.

Масалан, Аристотел бу фанга уй хўжалигини бошқариш қонунлари тўғрисидаги фан деб қараган бўлса, меркантилистлар, физиократлар ва инглиз классик иқтисодий мактаби вакиллари унга бойлик тўғрисидаги, унинг манбалари ва кўпайтириш йўллари, бойликни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш тўғрисидаги фан деб қарадилар. Кейинги пайтда мазкур фанни халқ хўжалиги, ижтимоий хўжалик тўғрисидаги фан деб ҳам ҳисобламоқдалар. Айримлар иқтисодиёт назарияси фанини моддий ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқариш қонунлари тўғрисидаги фан деб кўрсатадилар. А.Маршалл еса иқтисодиёт назарияси (сиёсий иқтисод) фанининг предмети инсоният, жамиятнинг меъёридаги ҳаётий фаолиятини тадқиқ қилишдан иборат, деб ёзади.

Иқтисодиёт назарияси фани сиёсий иқтисод номи билан юритилган даврда қатор дарсликларда ва айрим асарларда унинг предмети моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишдан иборат, деб кўрсатилган еди.

АҚШ ва бошқа баъзи бир мамлакатлардан кириб келган «Економикс» дарсликларида (иқтисодиёт назарияси «Економикс» деб юритилган дарсликларда) бу фаннинг предмети кишиларнинг моддий еhtiёжларини тўлароқ қондириш мақсадида чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммоларини таҳлил қилиш, кишиларнинг иқтисодий хатти-ҳаракатларини ўрганишдан иборат, деб кўрсатилган. Бизнинг фикримизча, иқтисодиёт назарияси фани масаланинг у томонини ҳам, бу томонини ҳам четда қолдирмаслиги, масалага бир томонлама ёндашувга йўл қўймаслиги лозим. Чунки ҳар қандай меҳнат, ҳар қандай ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, энг аввало, табиат ашёлари, моддий воситалар, пул маблағлари орқали амалга оширилади ва улардан фойдаланилади. Шунинг учун мавжуд ресурсларга, ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга, улардан унумли фойдаланишга бўлган муносабат, ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсирида ўрганилиши лозим. Бошқа тарафдан, ҳеч қандай меҳнат ёки ишлаб чиқариш алоҳида олинган киши ёки гуруҳ томонидан, бошқалар билан алоқаларсиз, муносабатларсиз амалга оширилмайди. Улар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнида бир-бирлари билан албатта ўзаро

муносабатда бўладилар ва шу муносабатга қараб ҳаракат қиладилар, ўз хулқ-атворларини, хатти-ҳаракатларини белгилайдилар.

Мана шуларни ҳисобга олиб, иқтисодиёт назарияси фанининг предмети – иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз еҳтиёжларини қондириш мақсадида ҳаётий неъматларни (ва хизматларни) ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш қонун-қоидаларини ўрганишдан иборат, деб айтиш мумкин.

Иқтисодиёт назарияси фанининг мақсади ва вазифасини икки томонлама, яъни ҳам амалий ва ҳам назарий томонларини тушунтириш мумкин. Аксарият ҳозирги замон иқтисодий адабиётларида иқтисодиёт назариясининг тўртта асосий вазифаси ажратиб кўрсатилади:

1) билиш вазифаси – ҳар қандай фан каби иқтисодиёт назарияси ҳам фундаментал аҳамиятга ега: жамиятда инсонларнинг табиат ашёлари, бошқа моддий ашёлар ҳамда ўзаро бир-бирлари билан алоқаларида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни тадқиқ етиб, бизни ўраб турган олам тўғрисидаги фикрларимизни кенгайтиради. Айни пайтда, мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятини тушуниш ва таҳлил қилиш, иқтисодиётнинг турли жабҳаларида қўлга киритилаётган ютуқ ва муваффақиятларни баҳолаш учун зарур бўлган билимлар билан бойитади, иқтисодий тафаккурлаш даражасини оширади. Зеро, Президентимиз И.Каримов сўзлари билан айтганда, Ўзбекистоннинг мустақилликка еришиш давридаги «...таҳликали ва мураккаб вазиятда қандай мақсадларни кўзда тутиб, қандай амалий чора-тадбирларни амалга оширганини, бу ҳаракатларнинг илмий-тарихий, мантикий ва қонуний замини ва омиллари, керак бўлса, истиклол ўзбек халқига тухфа тариқасида берилмагани – буларнинг барчаси ҳақида ҳар тарафлама чуқур ёритиб ва исботлаб берадиган изланиш ва таҳлил бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмаганини қайд етишимиз зарур».¹

2) амалий вазифа – амалий иқтисодиётнинг асосий мақсади чекланган ресурслардан унумли фойдаланиб иқтисодий ўсишни таъминлаш ва шу асосда ўсиб боровчи еҳтиёжларни қондира боришдан иборат. Шу мақсаддан келиб чиқиб, чекланган турли хил ресурсларнинг ҳар бир бирлиги евазига кўпроқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни таъминлаш, ҳар

¹ O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 31 avgust, 1-bet.

бир фаолият тури бўйича харажатлар миқдори билан еришилган самара, яъни товар ва хизматлар миқдорини таққослаш, ресурслардан унумлироқ фойдаланиш йўллари топишдан иборатдир;

3) услубий вазифаси – иқтисодиёт назарияси фанининг ўзи, таҳлили ва унинг тамойиллари, олинган хулосалар, тадқиқ етилаётган иқтисодий қонунлар бошқа ижтимоий ва тармоқ фанлари учун услубий асос бўлиб хизмат қилади;

4) ғоявий-тарбиявий вазифаси – ушбу вазифа шундан иборатки, унинг ёрдамида талабалар, мутахассислар ва иқтисодиёт илми ўрганувчиларнинг илмий дунёқарашини шакллантиради, миллий истиқлол ғоясини талаба ёшлар онгига сингдиради, уларни миллат манфаатлари йўлида иқтисодиётни ривожлантириш, миллий маҳсулотни кўпайтириш, миллий пул қадрини ошириш, миллий товарларни жаҳон миқёсида бозоргир бўлишини таъминлаш, мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини кўтариш руҳида тарбиялайди. Иқтисодиёт назарияси талаба ёшларга моддий неъматларнинг инсон меҳнатининг маҳсули эканлигини тушунтириб, уларни меҳнат ҳамда чекланган ресурсларни тежаш руҳида тарбиялайди.

3. Иқтисодиёт назариясининг фан сифатида шаклланиши

Иқтисодий ҳаёт сирларини билиш ва шу йўлдаги фаолиятнинг асосий йўналишларини аниқлашга интилиш жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, бу интилиш иқтисодий фаолиятни тартибга солиш, уни кишиларга керак бўлган томонга йўналтиришга ижобий таъсир етиш заруриятидан келиб чиққан.

Иқтисодиётга оид билимларга дастлаб антик дунёнинг кўзга кўринган олимлари Ксенофонт, Платон, Аристотел асарларида, шунингдек қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё олимларининг асарларида еътибор қаратилган еди.

Биз узоққа бормасдан минг йиллар оша бизга йетиб келган Қуръони Каримни, ҳадисларни, Қобусномани, Ибн Холдун асарларини, боболаримиз Абу Али Ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек асарларини ўқир еканмиз, уларда инсоннинг яшаши учун табиат еҳсонлари йетарли емаслиги, ижодий меҳнат қилиш кераклиги қайта-қайта уқтирилганлигига яна бир карра амин бўламиз. Жумладан, араб мутафаккири Ибн Холдун Абдурахмон Абу Зайд (1332-1406)нинг иқтисодиёт билимларини ривожлантиришдаги ҳиссаси жуда каттадир. У ўзининг 1370 йилда ёзилган «Китоб-ул-ибар» («Ибратли мисоллар китоби») асарида дунёда биринчи бўлиб товарнинг икки хил хусусиятини – истеъмол қиймати ва қиймат тушунчаларини, оддий ва мураккаб меҳнатни, зарурий ва қўшимча меҳнат ҳамда зарурий ва қўшимча маҳсулот тушунчаларини ажрата билди. Шунингдек, Ибн Холдун томонидан товарларни айирбошлаш жараёнида, улар бир-бирига таққосланганда меҳнатни тенглаштириш шаклида юзага чиқиши, яъни товарда гавдаланган меҳнатнинг миқдори ва унинг нафлилигини ҳисобга олиниши ҳам таъкидланган².

«Капитал» категориясига ёндашувларнинг дастлабки манбаларини Абу Али Ибн Сино (980-1037)нинг асарларида кўриш мумкин. У ҳаётнинг тўққизта омили: йер, ҳаво, олов, инсоннинг асаб тизими, «ҳаёт шарбати», тана қисмлари, қалб, куч, ақлий фаолиятни ажратиб кўрсатган. Бу ўринда ҳам иқтисодий, ҳам жисмоний, ҳам руҳий, ҳам ахлоқий тавсифлар ажойиб тарзда бирлаштирилган.³

Алишер Навоийнинг иқтисодий масалаларга оид ғоялари «Вақфия» (1482) ва «Маҳбуб-ул-қулуб» (1500) асарларида баён етилган. У маҳсулотни уч қисмга бўлиб, биринчи қисмини кетган харажатга, иккинчи қисмини

² A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 42-bet.

³ Bogacheva G.N., Denisov B.A. O mnogoobraznoy traktovke kategorii "Kapital" // Menedjment v Rossii i za rubejom, №1, 2000. - <http://www.dis.ru>.

Ўзининг ва оиласининг еҳтиёжларига, учинчи қисмини еса аҳолининг ижтимоий манфаатлари учун сарфлашга чақиради. Бундан ташқари маҳсулотни яратишда меҳнатнинг ролига ва ишлаб чиқариш воситаларининг иштирокига алоҳида еътибор беради. Шу билан бирга бойликни ҳалол меҳнат билан топиш, тўплаш ва фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди⁴. Лекин Аристотелдан бошлаб бутун дунёнинг, жумладан Марказий Осиёнинг кўпгина олимлари иқтисодиётни изчил ўрганиш асосида унинг кўпгина қонун-қоидаларини, тушунчаларини ёритиб берган бўлсалар ҳам, ҳали иқтисодиёт назарияси фан сифатида шаклланмаган еди. Иқтисодиёт назарияси мустақил фан сифатида кўпгина мамлакатларда миллий бозор шаклланган ва жаҳон бозори вужудга келаётган даврларда «сиёсий иқтисод» номи билан шакллана бошлади.

Сиёсий иқтисод грекча сўздан олинган бўлиб «политикос» - ижтимоий, «ойкос» - уй, уй хўжалиги, «номос» - қонун дегани. Яъни уй ёки ижтимоий хўжалик қонунлари маъносини беради. 1575-1621 йилларда яшаб, ижод қилган француз иқтисодчиси Антуан Монкретен биринчи марта 1615 йилда «Сиёсий иқтисод трактати» номли кичик илмий асар ёзиб, бу фанни мамлакат миқёсида иқтисодиётни бошқариш фани сифатида асослади. Кейинчалик классик иқтисодчилар бу фикрни тасдиқлаб, сиёсий иқтисод кенг маънода моддий ҳаётнинг воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқарувчи қонунлар тўғрисидаги фандир, деб ёзган едилар. Иқтисодиёт назарияси фани шаклланиши жараёнида бир қанча ғоявий оқимлар, мактаблар вужудга келган. Улар жамият бойлигининг манбаи нима, у қайерда ва қандай қилиб кўпаяди, деган саволларга жавоб топишга уринишган. Бундай иқтисодий оқимлардан дастлабкиси меркантилизм деб аталган. Бу оқим тарафдорлари одамларнинг, жамиятнинг бойлиги пулдан, олтиндан иборат, бойлик савдода, асосан ташқи савдода – муомала жараёнида пайдо бўлади, кўпаяди, савдода банд бўлган меҳнат унумли меҳнат, бошқа меҳнатлар еса унумсиздир, деб тушунтириб келдилар. Кейинчалик, иқтисодий билимлар ривожланиб, такомиллашиб борган сари, айирбошлаш, яъни савдо жараёнида ҳеч қандай бойлик яратилмаслиги, қийматнинг кўпаймаслиги маълум бўлиб қолди. Фақат айирбошлашнинг эквивалентлик тартиби, яъни тенг меҳнатга тенг бойлик мувозанати бузилган тақдирда бойлик бировлар фойдасига қайта тақсимланади, натижада кимдир бойиб, кимдир хонавайрон бўлиб боради.

Меркантилистлар иқтисодиёт назариясининг асосий вазифаси давлатнинг иқтисодий сиёсатига амалий таъсиялар ишлаб чиқишдан иборат

⁴ A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'ronov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 89-90-bet.

деб таъкидладилар. Уларнинг фикрича, иқтисодиётда ижобий савдо балансига еришилиши учун давлат иқтисодиётга фаол аралashi, яъни миллий ишлаб чиқариш ва савдони ўз паноҳига олиши зарур деб ҳисоблайди. Кейинги оқим физиократлар деб аталган. Улар меркантилистлардан фарқли ўлароқ, бойлик қишлоқ хўжалигида яратилади ва кўпаяди, деган ғояни олға сурдилар. Уларнинг вакили бўлган Ф.Кене машҳур «Иқтисодий жадвал» асарини (1758) ёзди ва унда физиократизм мактаби асосларини яратди. Унинг назарий ва сиёсий дастурини таърифлаб берди. Бу асарда Ф.Кене алмашувнинг эквивалентлик таълимотини илгари сурди. Унинг фикрича алмашув ёки савдо бойлик яратмайди, алмашув жараёнида тенг миқдорли қийматларнинг алмашуви рўй беради, товарларнинг қиймати бозорга кирмасдан олдин мавжуд бўлади. Ф.Кененинг таълимотида соф маҳсулот назарияси марказий ўрин егаллайди. Унинг фикрича, Ялпи ижтимоий маҳсулот ва ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқ соф маҳсулот ҳисобланган. Ф.Кене соф маҳсулот билан кўшимча қийматни чалкаштириб, иккаласини айнан бир нарса деб тушунади. У кўшимча қиймат деҳқонларнинг кўшимча меҳнати самараси сифатида юзага келади деб изоҳлайди, айрим жойларда еса кўшимча қийматни табиатнинг соф ҳадяси деб қараб, уни яратишда табиат ҳам иштирок этади, деб тушунтиради⁵. Бу йерда у ўзи билмаган ҳолда қиймат билан нафлилик(истеъмол қиймат)нинг фарқига бора олмаганлигини ифода этади. Ф.Кене таълимотини А.Тюрго, Дюпон де Немур ва бошқалар давом еттирди.

Физиократларнинг таълимоти бўйича қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат бирдан-бир унумли меҳнат деб ҳисобланиб, бошқа соҳалардаги меҳнат еса унумсиз меҳнат деб ҳисобланган.

Кейинчалик иқтисодиёт фанининг классик мактаби намояндалари бўлмиш А.Смит, У.Петти, Д.Рикардо каби атоқли иқтисодчи олимлар бойлик фақатгина қишлоқ хўжалигидагина емас, балки шу билан бирга саноат, транспорт, қурилиш ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларида ҳам яратилишини исботлаб бердилар ва ҳамма бойликнинг онаси йер, отаси меҳнат, деган қатъий илмий хулосага келдилар. Шуни айтиш керакки, А.Смитнинг «кўринмас кўл» принципи ҳозирги кунда жуда кўп тилга олинмоқда. У ўзининг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» (1776) деган китобида инсонни фаоллаштирадиган асосий рағбат хусусий манфаатдир деб кўрсатади. Инсон ўз хусусий манфаатини амалга оширишга, яъни фойда олишга интилиб, меҳнат тақсимооти шароитида қандайдир товар ёки хизмат турини яратади, бошқаларга йетказиб беради, ўз капиталини

⁵ A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'ronov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 147-149-bet.

кўпайтиради ва шу интилишда ўзи билмаган ҳолда жамият тараққиётига хисса қўшади деб тушунтиради. У капитал, меҳнат, товар, ишчи кучи ва бошқа ресурсларнинг еркин ҳаракатини таъминлаш принципини илгари суради. Ушбу мактабнинг «классик» деб ном олишига уларнинг қуйидаги ютуқлари сабаб бўлди.

Биринчидан, А.Смит ва Д.Рикардо иқтисодиётни ўрганишга илмий ёндашув берадиган тадқиқот усуллари ишлаб чиқди ва муваффақиятли қўлладилар. Айнан ана шу усуллар ёрдамида улар меркантилистларни «бойликнинг манбаи – савдо» деган ғоясининг тўғри емаслигини исботладилар.

Иккинчидан, иқтисодиёт тўғрисидаги барча йиғилган билимларни классик мактаб намояндалари маълум бир илмий тизимга келтирдилар. Бу нарсага улар биринчи бўлиб иқтисодий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол ўртасидаги тизимли алоқани тадқиқ етгани сабаб бўлди.

Учинчидан, инглиз классиклари иқтисодий ҳодисаларнинг кўзга кўринган томонларини тадқиқ қилиш билан чекланиб қолмадилар. Улар ушбу ҳодисаларнинг моҳиятини, улар ўртасидаги сабаб-оқибатли алоқадорликни аниқладилар, шунингдек капиталистик иқтисодиёт қонунларини очдилар. Иқтисодиёт назарияси фанининг ривожланишида Сисмондининг ҳам муҳим ҳиссаси бордир. У капиталистик иқтисодий механизмни танқид қилиб, сиёсий иқтисод инсон бахти йўлида социал механизмни такомиллаштиришга қаратилган фан бўлмоғи лозим деб кўрсатади. Капиталистик иқтисодий тузумни танқид қилиш билан бир қаторда ундан кўра прогрессив бўлган жамият қуриш ғояси Сен-Симон, Шарл Фуре, Роберт Оуен каби социал утопистлар томонидан илгари сурилган еди. Улар хусусий мулкни қаттиқ танқид қилиб, уни тугатиш тарафдори едилар. Улардан кейин марксизм деб номланган назарий йўналиш ўзларининг назариясида жамият тараққиётига табиий-тарихий жараён деб қараб, ижтимоий-иқтисодий формациялар, уларнинг иқтисодий тузуми, таркибий қисмлари, вужудга келиш, ривожланиш ва бошқаси билан алмашиш сабаблари тўғрисидаги таълимотни ҳамда қўшимча қиймат назариясини яратдилар.

Иқтисодиёт назарияси предметининг янгича талқини хўжалик юритишнинг бозор тизими тўғрисидаги маржинализм деб аталган янги бир таълимотни яратди. У инглизча сўздан олинган бўлиб, сўнгги, қўшилган деган маънони беради. Унинг асосчилари Австрия иқтисодий мактабининг намояндалари (К.Менгер, Ф.Визер, Бем-Баверк ва б.) бўлиб, улар томонидан қўшилган товар нафлилигининг, қўшилган меҳнат ёки ресурс

унумдорлигининг пасайиб бориш қонуни деган назариялар ишлаб чиқилди. Маржинализм назарияси аниқ олинган товарга бўлган талаб ва унинг нархи ўртасидаги боғлиқлик ва ўзаро таъсирини таҳлил қилишда кенг қўлланилди.

Иқтисодиёт назариясининг янги йўналиши неоклассик, яъни янги классик деб ном олди. Бу назариянинг йирик намояндаларидан бири А.Маршалл бўлиб, у иқтисодий жараённинг функционал боғланиши ва функционал нисбатларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди, бозор мувозанатини ва нархни аниқловчи омиллар талаб ва таклифдан иборат деб қаради. Бу назарий йўналишнинг намояндаларидан бири швейцариялик иқтисодчи Леон Валрас бўлиб, у умумий иқтисодий мувозанат моделининг нусхасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. Австрия иқтисодий мактабининг намояндаси Й.Шумпетер «Иқтисодий тараққиёт назарияси» (1912) номли китобида иқтисодий тизимлар ўзгаришининг ички кучларини, уларнинг ички мазмунини ва туртки берувчи кучини кўрсатишга ҳаракат қилди ва у иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи асосий куч тадбиркорлик деган хулосага келди.

Иқтисодиёт назариясининг ҳозирги замон йўналишларидан бири кейнсчилик мактабидир. 1936 йилда инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс ўзининг «Бандлик, фоииз ва пулнинг умумий назарияси» деган китобида макроиқтисодий кўрсаткичлар: миллий даромад, капитал харажатлар, истеъмол ва жамғаришнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилиб, инвестиция ва истеъмолнинг энг мақсадга мувофиқ тарзда ташкил топиши иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили деб кўрсатади. Кейнс таълимоти, яъни кейнсчилик мактаби таъсирида иқтисодиётда макроиқтисодий таҳлил йўлга қўйилди. У иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироки зарурлигини исботлади. Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясининг муҳим йўналишларидан бири монетаризм деб аталади. Агар Кейнс назариясининг ишлаб чиқилишида марказий муаммо ишсизлик бўлган бўлса, монетаризм назариясининг асосий муаммоси ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиб бориш шароитида инфляциянинг вужудга келишидир. Ушбу ҳолат стагфляция деган ном олди. Монетаризм мактабининг асосчиси Милтон Фридмен бўлиб, унинг иқтисодиёт назариясига қўшган ҳиссаси пул назариясини янги мазмун билан бойитди. Монетаристлар товар ишлаб чиқариш жараёнига пулнинг қайта таъсир етиш механизмини, пул дастаклари ва монетар сиёсатнинг иқтисодиётни ривожланишига таъсирини чуқур тадқиқ етишди. Монетаризм пул-кредит дастаклари ёрдамида иқтисодиётни тартибга солишда ўзига хос ёндашувни вужудга келтирган назариядир.

Ҳозирги пайтда маржинализм, монетаризм, кейнсчилик ва бошқа қатор йўналишдаги иқтисодий назариялар йиғиндиси «Економикс» номли китобда мужассамлашган бўлиб, у АҚШ, Англия ва бошқа қатор мамлакатларда дарслик сифатида ўқитилади. Рус тилидаги таржимаси орқали бизга маълум бўлган П.Самуелсон, Р.Макконнелл ва Л.Брюларнинг китоблари унинг намуналаридир. Ҳозирда бу йўналишдаги фан бизда ва бошқа қатор МДҲ мамлакатларида «Иқтисодиёт назарияси» деб атала бошлади. «Иқтисодиёт назарияси» фан сифатида шаклланишга қадар босиб ўтган йўл ва унда вужудга келган ғоялар, оқимлар жуда мураккаб, кўпинча бир-бирига зид ва қарама-қаршидир. Шу билан бирга айтишимиз керакки, ҳеч қайси иқтисодий мактабнинг назариялари мутлақ ва доимий ҳақиқат курсисига егалик қила олмайди. Ҳар бир мактаб маълум даражада муаммоларга бир томонлама ёндашганлигини ёки бўлмаса баъзи бир назарий саволларни ёритишда англашилмовчиликка йўл қўйганлиги билан ажралиб туради, сабаби барча назарий оқимлар қайсидир ижтимоий гуруҳ манфаатлари нуқтаи назаридан ва ўша давр реал ҳолатидан келиб чиққан. Шундай бўлсада, улар бир-бирини тўлдиради, иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг ички зиддиятларини, қонунларини маълум даражада умумлаштириб ифодалайди.

Демак, жамият алоҳида бир назария асири бўлиб қолмаслиги керак, унинг ривожланиши умуммиллий манфаатлар билан уйғун ҳолда йўналтирилиши зарур.

4. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси

Бу янги ғоянинг пайдо бўлиши билан иқтисодий таҳлилда аралаш шаклдаги қарашлар устундир, иқтисодиётни тартибга солишнинг турли шакллари таклиф етилади. Ҳозирги даврда иқтисодиётни макроиқтисодий тартибга солишда асосан учта таълимот қарашлари ситбиозм (қаришмаси) иштирок этади. Булар 1) турли модификасиядаги кейнсчилик таълимотлари, 2) таклиф иқтисодиёти назариялари ва 3) монетаризм. Кейнсчилик қарашларида асосан давлатнинг иқтисодиётга фаол иштироки кенг тарғиб етилади. Бунда конъюнктуранинг ўзгариши билан ишлаб чиқаришнинг юқори даражасини таъминлаш, иш билан бандлик, сиклик ривожланишни юмшатиш асос қилиб олинади. Бунда асосий ётибор давлат бджетига қаратилади, шу йўл билан тўлов имкониятларига талаб тўғридан- тўғри тартибга солинади. Монетаристлар фикрича еса иқтисодий ҳаётга умуман аралашмаслик принципи қўллаб-қувватланади.

Айрим фикрлар бўйича неоклассик синтез фақат иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнигина емас, балки умумий иқтисодий мувозанатни моделлаштиришни ҳам ўз ичига олади. Айрим олимларнинг айтишича (А.Б.Аникин) Самуелсоннинг неклассик синтези аввало классик микроиқтисодиётни янги макроиқтисодиёт билан қўшилиши деб қаралади. Юқорида келтирилган қарашларни уч қисмга бўлиш мумкин: уларнинг биринчиси иқтисодиётда тўла бандликни таъминлаш ва бу принципини еркин бозор иқтисодиёти элементлари билан биргаликда (иқтисодий либерализм) шунингдек, еркин бозор стихиясини чегароловчи Кейнсчилик концепсияси элементлари ҳам қўлланилиши мумкин. Айниқса, давлат сиёсатида Фискал ва пул-кредит тизимлари ҳамда «ишсизликнинг табиий нормаси» (М.Фридмен) концепсиясидаги антиинфлясион имкониятлар, ҳамда Ерхард-Рёпкеларнинг «Ижтимоий бозор ҳўжалиги» принциплари биргаликда ҳаракат қилади. Иккинчи қарашларда XIX асрнинг охирида неоклассиклар томонидан илгари сурилган қиймат (қиммат) назариясида ески ва янги қиймат назариялари ётади, ёки ҳаражат назарияси ва енг юқори фойдалилик назарияси ётади. Бу ерда маржиналистларнинг иккинчи тўлқини вакили А. Маршалл илгари сурган ёндашув системаси тўғрисида гап бормоқда. Бу ерда В. Паретто ва бошқаларнинг баҳо, талаб ва таклиф ҳамда умумий иқтисодий мувозанат масалалари кўзда тутилади.

Учинчи қараш бўйича умумий иқтисодий мувозанатнинг ҳозирги модели бир вақтнинг ўзида макро ва микро иқтисодий тадқиқотларга асосланади. Бу тадқиқотларда аввалги соф иқтисодий назария ва мукамал рақобат қарашлардан воз кечилади, ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳаларини бир-бирига қарама- қарши қўйилмайди.Шуни еслатиб ўтмоқчимизки, 1901

йилдан бошлаб физика, кимё, медийина (биология), адабиёт ва тинчликни сақлаш соҳаларида Нобел мукофоти берилиб келади. 1968 йили Швесиядаги Риксбанкнинг 300 йиллиги муносабати билан ва албатта иқтисодиёт фанининг инсоният ҳаётидаги юксак ролини тан олиш ва рағбатлантириш мақсадида иқтисодиёт бўйича (олтинчи) Нобел мукофоти жорий етилди ва 1969 йилдан буён ҳар йили бериб келинмоқда. Биринчи бўлиб бу мукофот иқтисодчи - математик олимлар голландиялик Ян.Тинберген ва норвегиялик Рагнар Фришга «иқтисодий жараёнларни математик таҳлил етишда динамик моделларни ривожлантириш ва қўллаш бўйича тадқиқотлари учун» берилди (бошқа Нобел мукофотлари тўғрисидаги маълумотни А.Раззоқовнинг 1998 й. чоп етилган китобидан олиш мумкин).

1970 йилда (иккинчи бўлиб) Нобел мукофоти П.Самуелсонга «статик ва динамик иқтисодий назарияни ривожлантиригани ва шу билан иқтисодиёт фани таҳлилини янада юқорироқ поғонага кўтаришга ҳисса қўшган илмий иши учун» берилди. Қуйида шу иқтисодчининг иқтисодий ғоялари тўғрисида фикр юритилади. **Пол Антони Самуелсон** (1915) Чикаго университетида таълим олган (1932-1935) Гарвард олий мактабида А.Хансен, В.Леонтёв, Й.Шумперетлардан илм ўрганди. 1941 йилдан Массачусетс технологик институтида ишлаб бошлади (дастлаб профессор ассистенти). Америка иқтисодий ассосиацияси (1961), Економетрик жамият (1951). Ҳалқаро иқтисодий ассосиация (1965-1968) президенти бўлиб сайланган. Олим назариятчи бўлиш билан бирга, АҚШ президенти ёрдамчи, «Newsweek» журналида фаол иштирок ҳам еди. Биз бу олимни асосан «Економикс» китоби муаллифи сифатида яхши таниймиз. Самуелсоннинг бу китоби дастлаб 1948 йили чоп етилди ва 14 марта қайта нашр етилиб, ҳозирги иқтисодий таълимотларнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил этади. 1992 йилда бу китоб Виллям Нордхаус билан ҳаммуалифликда нашр етилди. «Економикс» китоби «Економика» номи билан рус тилига ағдарилди.

Маълумки, ҳозирги замон (XX аср) иқтисодий таълимотларида уч асосий: 1) неоклассик; 2) кейнсчилик ва 3) институционал йўналишлар мавжуд бўлиб, Самуелсон шулардан биринчисининг вакили сифатида ижод етган.

Классик (мумтоз) мактаб иқтисодчилари аллақачонлар (XVIII асрда) давлат хусусий тадбиркорлар кириша олмайдиган ёки киришни хохламайдиган айрим таварларни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни (масалан, миллий мудофаа соҳасига тааллуқли) унинг ўзи зиммасига олиш керак деган фикрга рози бўлганлар. Лекин шу билан бирга улар бундай иштирок жуда кам даражада бўлиши керак деб, ҳисоблар едилар. Самуелсон ҳал қилишни мумтоз мактаб бозор ихтиёрига қолдиришни истаган ҳаддан ташқари кўп муаммоларга бозорнинг таъсири

унчалик ўтабермаслигини сезди. Қўшмча оқибатлар, соғлиқни сақлаш, таълим, саноатнинг ифлослантириши муаммоларига талаб ва таклиф қонуни таъсир етмайди. Бинобарин, давлат иқтисодиёт учун мақсадларни аниқлашни ўз зиммасига олиши ва бу мақсадларга еришиш учун ўз кучидан фойдаланиши керак.

Самуелсон энг кам иш ҳақи тўғрисидаги қонуни даромадлар пилопоясининг энг пастида турган ишчиларга ёрдам бериш усули деб ҳисоблайди; у давлатнинг уй-жой қурилиш дастурларини молиялаштиришни ва озиқ-овқат ёрдамини қашоқликни камайтириш усули сифатида қўллаб-қувватлайди. «Економикс» асарида тарихий-иқтисодий экскурсмавжуд бўлиб, ХВІІІ аср охиридаги Малтуснинг аҳоли нуфуси назарияси есланада; А. Смитнинг «Кўринмас қўл» ҳақидаги ғоялар таҳлил етилади. Асарда ўтган даврдаги деярли барча доктриналар қараб чиқилади (булар тўғрисида юқорида ўқишингиз мумкин).

Неоклассик иқтисодиёт тўғрисида фикр юритиб ХХ асрнинг 70-йиллари иқтисодий қарашларда икки йўналиш пайдо бўлганлиги қайд етилади: 1) Кейнс ва кейнсчилик; 2) Маркс ғоялари. Айниқса неоклассик йўналишда математик усулларнинг кенг қўлланилиши, талаб, фойдалилик, умумий иқтисодий мувозанат масалаларининг янгича таҳлили янада илмийроқ бўлиб қолди.

Самуелсон Чикаго мактаби вакиллари фаолиятига, хусусан, М.Фридменнинг монитар системасига юксак баҳо беради, чунки бу олимларда «еркин рақобат», «бозор баҳолари» асосийдир.

Олим иқтисодий тараққиётнинг омилларига баҳо бериб, уни тўрта деб ҳисоблайди:

1. Меҳнат ресурслари (инсон биринчи ва асосий);
2. Табиий ресурслар;
3. Капитал;
4. Технологиялар.

Давр тақозоси туфайли иқтисодиётдаги економетрика йўналиши ҳам тобора ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Еволюсия давомида унинг намояндалари қўллайдиган тушунчалар ўзгармоқда, бугунги кунга келиб миқдорий таҳлил усуллари ҳам ривожланмоқда, таҳлил соҳаси ҳам кенгайиб бормоқда. Қуйидаги омиллар бу йўналишнинг ривожини зарур қилиб қўйди:

Таҳлилнинг математик ва статистик услубларининг ривожини, айниқса математик программалаш, турли ўйинлар назарияси, математик статистикага оид ишларнинг кўпайиши;

Илмий-техника тараққиётининг ривожини, фаннинг янги тармоқларининг пайдо бўлиши, хусусан кибернетика, электрон-ҳисоблаш техникаси,

компьютерлар тизими, иқтисодиёт соҳасидаги информасиянинг тобора кўпайиши, бу информасияни тайёрлаш, узатиш, қабул қилиш ва қайта ишлаш ҳажмларининг кескин ортиб кетиши;

Умуман ҳозирги даврда ҳаётни, унинг муҳим қисми бўлган иқтисодиётни бу йўналишсиз тасаввур етиб бўлмайди. Шу сабабли економетрика ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим бўлиб қолди.

Истеъмол неъматлари тўплами турлича бўлиши табиий. Шу сабабли Парето «идеал мувозанат» схемасини олади, бунда автоматик равишда пайдо бўладиган «хусусий мувозанат» ҳар бир истеъмолчининг оптимал танловидан вужудга келади. Бу усул билан Парето «енг юқори наф» назариясини боши берк кўчадан олиб чиқа олмади, лекин унинг «афзал кўриш» ва «лоқайдлик егри чизиклари» назариясидан економетрик тадқиқотларда фойдаланиб келинмоқда. У Валраснинг умумий иқтисодий мувозанат назариясини такомиллаштиришга ҳаракат қилди. У устозидан фарқли равишда ишлаб чиқариш функциясининг маҳсулот чиқариш ҳажмига боғлиқлиги коеффисиентининг ўзгариши мумкинлигини тан олган. «Парето қонуни»да капиталистик мамлакатларда аҳоли даромадларининг тақсимланиш гиперболасининг тенгламаси берилади (1897).

Фойдалилик (наф) функциясини топиш учун неъматлар тўплами афзаллиги концепсияси Жон фон Нейман томонидан янада ривожлантирилди. У ўйин назариясига асосланиб, индивидуумнинг максимум ютуққа интилиши шароитидан келиб чиқиб, истеъмолчининг ўзини тутиш моделини ишлаб чиқди. Бунда неъматлар фойдалилиги концепсияси психологик талабни қондириш мезонлари билан боғлаб ўрганилади.

Р.Хукер (Буюк Британия) томонидан коррелясион таҳлил ўтказилган, бунга рус статисти *А.А. Чупров* ҳам анча ҳисса қўшган. Економетрика алоҳида илмий йўналиш сифатида иқтисодий назария, математика ва статистикадан 20-30 йилларда ажралиб чиқди, бу хусусан Г.Мур ва Г.Шулс (АҚШ) асарлари туфайли рўй берди. «Економетрия» матни биринчи бор полшалик иқтисодчи П.Чомпа (1910) томонидан ишлатилди (економетрика ва економетрия иборалари тенг кучли ҳисобланади), илмий

30-йилларда Я.Тинберген (Нидерландия), 50-йилларда Л.Клайн (АҚШ), Р.Стоун (Буюк Британия) коррелясион кўп факторли моделларни туздилар, унда алоҳида капиталистик мамлакатлар иқтисодиётидаги ишлаб чиқариш, шахсий ва давлат талаби, нарх, солиқ, ташқи савдо обороти, капиталнинг ишлатилиши ва жамғарилиши, ишчи кучи таклифи ва бошқа ўзгарувчилар ўртасидаги статистик алоқадорлик ўз аксини топган.

Халқ хўжалиги таркибини таҳлил етиш мақсадида тармоқлараро баланс типигаги моделлардан фойдаланилади. Дастлаб бундай модел 1925-26 йилларда собиқ СССРда **П.И.Попов** (1872-1950) раҳбарлигида ишлаб чиқилди. Кейинчалик бу услуб **В.Леонтев** (асли россиялик, АҚШ) томонидан ривожлантирилди ва молия оқимлари таркибини ўрганиш учун Р.Фриш томонидан тадбиқ қилинди.

Маркснинг қайта ишлаб чиқариш схемаси модели совет иқтисодчиси Г.А.Фелдман (1928) томонидан тайёрланди. Капиталистик сиклларнинг иқтисодий динамика моделлари

Економетрик моделлаштириш Япония, Франция, Нидерландия ва Норвегияда кенг қўлланилади ва иқтисодий прогнозлаштиришда бевосита фойдаланилади. Иқтисодий таҳлилнинг тармоқлараро баланс методини тузиш 30-йилларда америкалик иқтисодчи (асли россиялик) **В.Леонтевнинг** тадқиқотлари асосида юзага келди ва бу тадқиқотлар «*харажат - чиқариш*» модели номи билан маълум. 1973 йилда Нобел мукофоти лауреати бўлган В.Леонтев (1906-1999) методи иқтисодиётда бир маҳсулотнинг бошқа турдаги маҳсулот билан тўлдирилиши жараёнларини тадқиқ қилишга йўналтирилган. У 1941 йил «1919-29 йилларда **«Америка иқтисодиётининг структураси»** китобини нашр қилди ва унда ўз услубини таклиф етди. Ҳозирги даврда деярли барча мамлакатларда «харажат - чиқариш» жадваллари мавжуд. Бу метод айниқса прогнозлаш, келажакни аниқлаш борасида қўл келмоқда. Айниқса турли шароитларда (агар ..., ундай ёки бундай бўлса...) иқтисодий сиёсат оқибатлари тахмин қилинади ва шунга хос тактика, стратегия ишлаб чиқилади.

Ҳозирги даврда чоп етилаётган иқтисодиётга оид китоблар, айниқса Фарб асарлари турли-туман схема, жадвал, графиклар билан жиҳозланган, ҳар бир фикр, ғоя, математик ва статистик маълумотлар билан изоҳлаб борилади, бу еса материални яхши ўзлаштириш, уни тўғри ва тез тушунишга ёрдам беради (масалан, «Економикс» китоби).

Ижтимоий-иқтисодий тизимларни, айти пайтда улардаги жараёнларни тадқиқ етишда академик В.Қ.Қобулов томонидан асос солинган алгоритмлаштириш услубиёти марказий ўринни егаллайди. Алгоритмлаштириш услубиёти ижтимоий-иқтисодий жараёнларга математика ва у билан боғлиқ фанларни қўллашнинг туб моҳиятини очиб беради. Мазкур услубиёт иқтисодий назария ва амалиёт учун зарур бўлган восита ва усулларни, йўналишлар ва тамойилларни, «инсон - компьютер» мулоқотидаги самарадорликни таъминлашда хизмат қилади, ҳар қандай макро- ёки микроиқтисодий жараёнларнинг асл ҳолати билан улар

тўғрисидаги субъектив билимлар ўртасидаги фарқланишнинг енг кичик даражада бўлишига еришиш воситаси ҳисобланади.

Иқтисодий жараёнлардаги яхлитлик ва қисмийликка узлуксизлик ва узилишларни барқарорлик ва бошбошдоқликни, даврийлик ва давомийликни, боғлиқлик, алоқадорлик ва бошқа ҳолатларни сифат ва миқдорий жиҳатдан муқобилликда тадқиқ етувчи восита ва усулларнинг мажмуаси алгоритмлаштириш фанини ташкил этади.

Хулоса

Иқтисодиётнинг бош масаласи – еҳтиёжларнинг чексиз ўсиб бориши ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлиги ўртасидаги зиддият ва уни ҳал қилиш йўлини излаб топишдан иборатдир. Бу зиддиятли ҳолатни йечиш зарурияти кишилар олдига қуйидаги муаммоларни қўяди:

а) ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг оптимал вариантларини (енг зарур ва тежамли турларини) танлаб олиш ва ресурсларни кўпроқ ишлаб чиқаришга жалб қилиш;

б) мавжуд ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан тежаб-тергаб, самарали фойдаланиш;

в) кишиларнинг чуқур иқтисодий билимларга ега бўлиши.

«Иқтисодиёт назарияси» фан сифатида шакллангунча босиб ўтган йўл ва унда вужудга келган ғоялар, оқимлар жуда мураккаб, кўпинча бир-бирига зид ва қарама-қаршидир. Шундай бўлсада, улар бир-бирини тўлдиради. Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, ҳеч қайси иқтисодий мактабнинг назарияларини мутлақ ва доимий ҳақиқатга ега деб бўлмайди. Турли-туман фикр ва қарашлар оламидан ҳақиқатни излаб топиш чуқур иқтисодий билим ва тафаккурни тақозо этади.

«Иқтисодиёт назарияси» фани барча иқтисодий фанларнинг назарий-услубий асосидир.

У фундаментал фан бўлиб, инсонларни жамиятнинг иқтисодий асосларини илмий тадқиқ етишга йўналтиради, уларни назарий-услубий билим билан қурулантиради.

Иқтисодиёт назарияси жамият тараққиёти тўғрисидаги ижтимоий фан бўлиб, у турли ижтимоий-гуманитар фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Иқтисодиёт назарияси нафақат назарий фан, балки у бевосита амалий аҳамият ҳам касб этади. Иқтисодиёт назариясини билмай туриб, мураккаб иқтисодий жараёнларни тўғри ҳал қилиб бўлмайди.

«Иқтисодиёт назарияси» фани доирасида инсон ва жамиятнинг яшаш фаолиятининг ижтимоий, ахлоқий, миллий ва тарихий томонларини тадқиқ қилиш ва билиш мумкин. Иқтисодиёт назариясининг билиш, амалий, услубий ва ғоявий-тарбиявий вазифалари мавжуд. Айниқса, мамлакатимиз мустақилликка еришгандан сўнг, ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ватанпарварлик руҳида тарбиялашда иқтисодиёт назариясини ғоявий-тарбиявий вазифасининг аҳамияти тобора ошиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 2008
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида. 2008 йил 28 ноябр, ПФ-4058-сон.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф етишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И.А. Иқтисодиётни еркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазифамиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
5. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август
6. Ш.Шодмонов, У. Ғафуров. Бозор иқтисодиёти асослари. Илмий-оммабоп нашр. - Т.: ТДИУ, 2007.
7. А.Раззоқов., Ш.Тошматов., Н.Ўрмонов. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Т.: «Молия». 2002.
8. Т.Жўраев Иқсодиёт назарияси . Кўргазмали кўланмалар ва тест саволлари . 1- Қисм; Т.: "Фан ва технология ", 2005.
9. Т.Жўраев Иқсодиёт назарияси . Кўргазмали кўланмалар ва тест саволлари . 2- Қисм; Т.: "Фан ва технология ", 2005.
10. Ш.Ш.Шодмонов ,У.В Ғафуров. Иқтисодиёт назарияси. Т.: «Фан ва технология». 2005.
11. Богачева Г.Н., Денисов Б.А. О многообразной трактовке категории "Капитал" // Менеджмент в России и за рубежом, №1, 2000. - [хтп://www.дис.ру](http://www.дис.ру).
12. Раззоқов А. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти таҳлили. Ўқув-услубий қўлланма. Т., 2001.
13. Тўхлиев Н. Осиё ва бозор. Тошкент, 1992.
14. Фуломов С. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. ўқув қўлланма. Т., Меҳнат, 1997.